

Amitrakshar International Journal

of Interdisciplinary and Transdisciplinary Research (AIJITR)

(A Social Science, Science and Indian Knowledge Systems Perspective)

Open-Access, Peer-Reviewed, Refereed, Bi-Monthly, International E-Journal

संस्कृतसाहित्ये नाट्यपरम्परायाः उत्पत्तिः विकासश्च –

एकम् अध्ययनम्

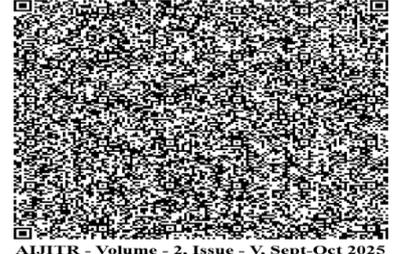
Rathin Biswas¹

Abstract

भारतीयसंस्कृतेः नाट्यकला विशेषस्थानं धारयति। नाट्यं केवलं मनोरञ्जनाय न, किं तु शिक्षायै, धर्मोपदेशाय, जीवनदर्शनाय च महत्त्वपूर्णम्। भरतमुनिना रचितं नाट्यशास्त्रम् नाट्यपरम्परायाः आधारः।

नाट्यस्य उत्पत्तिः वैदिकसाहित्ये दृष्टा — ऋग्वेदे, यजुर्वेदे संवादप्रधानाः सूक्ताः। ततः रामायण-महाभारते नाट्यरूपाणि, पात्रवर्णनानि, नैतिकसंकल्पाः विकसितानि।

प्रारम्भिकनाटककाराः — भासः, कालिदासः, शूद्रकः, विशाखदत्तः — नाट्यकलेयं विविधरूपेण पुष्टवन्तः।

AIJITR - Volume - 2, Issue - V, Sept-Oct 2025

Copyright © 2025 by author (s) and (AIJITR). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

गुप्तयुगे नाट्यकला सुवर्णयुगं प्राप्नोति। उत्तरकालीन नाट्ये भवभूति, राजशेखर, जयदेव च योगदानं दत्तवन्तः।

लोकनाट्ये संस्कृतनाट्यतत्त्वस्य प्रभावः दृष्टः — कूटियाट्टम्, यक्षगानम्, रासलीला, कथकळि इत्यादयः।

नाट्यं केवलं कलारूपे न, अपि तु धर्म, नीति, सौन्दर्य, करुणा, हास्य, भक्तिसंवेदनं च प्रदर्शयति। संस्कृतनाट्यपरम्परा सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् इति भारतीयदर्शनस्य सजीवदर्पणं

कुटशब्दः नाट्यं, भरतमुनिः, भासः, कालिदासः, नाट्यशास्त्रम्, ऋग्वेद्, यजुर्वेद्, सामवेद्, अथर्ववेद्, नाट्यकला

◆ उपोद्घातः

भारतीयसंस्कृतेः बहुविधेषु कलाक्षेत्रेषु नाट्यकला विशेषं स्थानं धारयति। नाट्यं न केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं, किन्तु शिक्षायाः, संस्कारस्य, धर्मस्य च प्रचाराय महत्त्वपूर्णं माध्यमम्। प्राचीनभारते नाट्यकलेयं दिव्यसृष्टिः इति प्रतिपाद्यते— “नाट्यं भगवता ब्रह्मणा सर्ववर्णोपयोगितया लोकशिक्षार्थं निर्मितम्” इति नाट्यशास्त्रे स्पष्टं निर्दिष्टम्। अतः नाट्यस्य मूलं केवलं कलास्वादे नास्ति, अपि तु जीवनदर्शनस्य अभिव्यक्तौ, धर्मोपदेशे, लोकहिताय च निहितम्।

◆ नाट्यस्य दिव्युत्पत्तिः

भरतमुनिः स्वस्य नाट्यशास्त्रे (प्रथमाध्यायः) कथयति यत् यदा त्रेतायां युगे असुरदैत्याः स्वच्छन्दाचारिणः भूत्वा धर्ममार्गात् विचलिताः, तदा देवानां प्रार्थनया ब्रह्मा— > “पञ्चमं वेदमिच्छामि सर्ववर्णोपयोगिनम्।” इति संकल्प्य, वेदेषु सारं गृह्य, ऋग्वेदात् पाठ्यं, यजुर्वेदात् अभिनयम्, सामवेदात् गानम्, अथर्ववेदात् रसादीन् संगृह्य नाट्यशास्त्रं निर्मितवान्। एवं नाट्यं पञ्चमवेदः इति प्रसिद्धं जातम्। अनेन स्पष्टं भवति यत् नाट्यकला भारतीयधार्मिक-सांस्कृतिक-शैक्षिक-दर्शनपरम्परायाः अभिन्नभागः आसीत्।

¹ Assistant Professor, Dept of Sanskrit, Bajkul Milani Mahavidyalaya, Purba Medinipore, West Bengal,

E-mail id: rathinbiswas0120@gmail.com

DOI Link (Crossref) Prefix: <https://doi.org/10.63431/AIJITR/2.V.2025.32-34>

Amitrakshar International Journal

of Interdisciplinary and Transdisciplinary Research (AIJITR)

(A Social Science, Science and Indian Knowledge Systems Perspective)

Open-Access, Peer-Reviewed, Refereed, Bi-Monthly, International E-Journal

◆ वैदिकपूर्वनाट्यरूपाणि

नाट्यस्य बीजानि वैदिकसाहित्यमध्ये अपि दृश्यन्ते। ऋग्वेदे देवतानां संवादाः, यजुर्वेदे संवादसूक्तानि, अथर्ववेदे मन्त्रोच्चारणपूर्वकं अभिनयतत्त्वं च प्रतिपन्नम्।

“अश्विनाविन्द्रं गच्छतं...” इत्यादयः सूक्तश्लोकाः पात्रसंवादरूपेण व्यवस्थिताः सन्ति।

तथा इतिहासपुराणयोः—रामायणमहाभारतयोः— संवादप्रधानं आख्यानरूपं दृश्यते, यत्र नायकनायिकाभावनाः, चरित्रवर्णनानि, नैतिकसंघर्षाः च नाट्यतत्त्वस्य पूर्वरूपाणि भूत्वा विकसितानि।

◆ नाट्यशास्त्रस्य स्वरूपं

भरतमुनिना रचितं नाट्यशास्त्रम् (३६ अध्याययुक्तं महाग्रन्थम्) नाट्यकलेयाः मूलाधारः इव गण्यते। तत्र रस, भाव, अभिनय, वृत्यादयः सर्वाङ्गसंपूर्णतया निरूपिताः।

रससिद्धान्तः अस्य हृदयम् इव —> “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।”

एष एव भारतीयसाहित्ये, काव्ये, चित्रे, नाट्ये च आनन्दानुभवस्य तात्त्विकमूलम्।

भरतमुनिः नाट्यं “लोकवृत्तानुकरणं” इति निर्दिशति, तेन नाट्यं समाजस्य दर्पणम्, धर्मस्य प्रतिपादकम्, तथा आत्मानुभवस्य रूपान्तरणम् अपि भवति

◆ प्रारम्भिकनाटककाराः

भासः

भासः सर्वप्रथमः संस्कृतनाटककारः इति स्वीक्रियते। तस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, स्वप्नवसवदत्तम्, प्रतीज्ञायौगन्धरायणम्, अविमारक, पञ्चरात्र इत्यादीनि नाटकानि राजधर्म, प्रेमा, नीति, शौर्य च द्योतयन्ति।

कालिदासः

कालिदासः संस्कृतनाट्यसाहित्ये सौन्दर्यस्य, कोमलभावनायाः च चरमसीमा। तस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् विश्वप्रसिद्धं काव्यं यत्र प्रकृतिप्रेम, मानवीयसंवेदनां, धर्मसंघर्षः च एकत्र मिलन्ति। मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम् च तस्य ललितनाट्यरूपाणि सन्ति।

शूद्रकः

शूद्रकस्य मृच्छकटिकम् समाजनाट्ये आदर्शरूपं। तत्र साधारणनायकः चन्दनदासः न केवलं वीरः अपि तु समाजस्य यथार्थप्रतिनिधिः।

विशाखदत्तः

विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् राज्यनीतिपरं नाटकं, यत्र चाणक्यस्य चातुर्यं, राजकीयनीतिः, इतिहासप्रेरणा च उत्कृष्टतया चित्रितम्।

◆ नाट्यपरम्परायाः सुवर्णयुगः

गुप्तकालः संस्कृतनाट्यकलेयाः सुवर्णयुगः इति प्रसिद्धः। तस्मिन् काले न केवलं राजसभासु, अपि तु ग्रामनगरादिषु अपि नाट्यप्रदर्शनानि जातानि।

राजाश्रयात् कवयः स्वकौशलं विकसितवन्तः। देवालयेषु अपि धार्मिकनाट्यरूपाणि दृश्यन्ते— कृष्णलीला, रामलीला, शिवनाटकम् इत्यादयः।

◆ उत्तरकालीन विकासः

गुप्तोत्तरकाले भवभूतिः, राजशेखरः, जयदेवः च नूतनशैलीप्रवर्तकाः।

भवभूतेः उत्तररामचरितम् करुणरसप्रधानं, यत्र रामस्य मानवीयवेदना अपि दर्शनमभवत्।

राजशेखरः बाला-रामायणम्, कर्पूरमञ्जरी, विदग्धमाधवम् इत्यादिभिः काव्यालंकारशास्त्रस्य प्रभावं नाट्ये उपयोजितवान्।

जयदेवकृतं गीतगोविन्दम् भक्तिनाट्यरूपेण काव्य-नाट्य-सङ्गीतसंगमं दर्शयति।

Amitrakshar International Journal

of Interdisciplinary and Transdisciplinary Research (AIJTR)

(A Social Science, Science and Indian Knowledge Systems Perspective)

Open-Access, Peer-Reviewed, Refereed, Bi-Monthly, International E-Journal

एवं नाट्यपरम्परा भक्तियुगे अपि परिवर्तिताभवत्। कृष्णभक्तिसंप्रदायेन रासलीला इत्यादयः रूपाणि निर्मितानि।

◆ लोकनाट्ये नाट्यशास्त्रस्य प्रभावः

यद्यपि संस्कृतनाट्यस्य अधः पतनं मध्ययुगे जातम्, तथापि तस्य तत्त्वानि लोकपरम्परासु प्रवहन्ति।

कूटियाट्टम् (केरले), यक्षगानम् (कर्णाटके), कथकळि, अणङ्गरङ्गम्, नौटङ्की इत्यादयः सर्वे संस्कृतनाट्यशास्त्रस्य प्रभावेण रूपान्तरा जातानि।

◆ नाट्यं जीवनदर्शनम्

भरतमुनिना नाट्यं केवलं कलारूपं न, अपि तु धर्मार्थकाममोक्षप्राप्तये साधनमिति प्रतिपादितम्।

> “न हि कश्चिद् अपि लोकेऽस्ति यः नाट्येन रहितः।”

नाट्यं हृदयस्य शुद्धिः, भावानां समन्वयः, समाजस्य दर्पणं च। रससिद्धान्तेन नाट्यं मानवमनसः रहस्यानि उद्घाटयति।

◆ निष्कर्षः

एवं द्रष्टुं शक्यते यत् संस्कृतनाट्यपरम्परा सहस्राब्दपर्यन्तं विकसिताभवत्।

प्राचीनकाले ब्रह्मणा आरभ्य, भरतमुनिना संस्थाप्य, भास-कालिदास-भवभूतिभिः पोषिता, लोकपरम्पराभिः विस्तीर्णा।

नाट्ये धर्मः, नीति, सौन्दर्य, भक्तिः, करुणा, हास्यं, शौर्यं, शान्तिः — सर्वे भावाः मानवीयजीवनस्य प्रत्यक्षरूपे अभिव्यक्ताः।

अतः संस्कृतनाट्यं केवलं साहित्यं न, अपितु सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् इति भारतीयदर्शनस्य साक्षात् रूपम्।

एषा परम्परा न केवलं इतिहासे, किं तु आज्यपि, भारतीयसंस्कृतेः आत्मा इव जीवति।

सन्दर्भसूची (Bibliography)

1. भरतमुनिः — नाट्यशास्त्रम्, सम्पा० मणिप्रभा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़, वाराणसी, 2012।
2. अभिनवगुप्तः — अभिनवभारती टीका नाट्यशास्त्रे, सम्पा० के. कृष्णमाचार्य, बार्ही संस्कृत अकादमी, 2009।
3. भासः — स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतीज्ञानौटङ्गीयम् इत्यादि, सम्पा० एम्. आर्. काले, दिल्ली, 1998।
4. कालिदासः — अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम्, सम्पा० पी.के. घोष, कलकत्ता यूनिवर्सिटी प्रेस, 2005।
5. शूद्रकः — मृच्छकटिकम्, सम्पा० एम्. आर्. काले, बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय प्रकाशनम्, 2001।
6. विशाखदत्तः — मुद्राराक्षसम्, सम्पा० हरिदास सिद्धान्तवागीश, चौखम्बा प्रेस, वाराणसी, 1995।
7. भवभूतिः — उत्तररामचरितम्, सम्पा० गोविन्द दास, भारतीय ग्रन्थ परिषद्, दिल्ली, 2007।
8. राजशेखरः — कर्पूरमञ्जरी, सम्पा० पी.के. घोष, संस्कृत अकादमी, चेन्नै, 2004।
9. पाण्डुरंग वामन काणे — History of Sanskrit Poetics, Motilal Banarsidass, Delhi, 1995।
10. Keith, A. B. — The Sanskrit Drama in its Origin, Development and Decline, Oxford University Press, London, 1924।
11. Winternitz, M. — A History of Indian Literature, Vol. I-II, University of Calcutta, 1933।
12. Dasgupta, Surendranath. — A History of Indian Philosophy, Cambridge University Press, 1933।
13. Rangacharya, Adya. — The Nāṭyaśāstra: English Translation with Critical Notes, Munshiram Manoharlal, Delhi, 2006।
14. Kaviraj, Gopinath. — Studies in Indian Aesthetics, Indian Publications, Calcutta, 1955।